

КОНТРАДИКТОРНІСТЬ САКРУМУ І ПРОФАНУМУ В РОМАНІ Ф. ДОСТОЄВСЬКОГО «БРАТИ КАРАМАЗОВИ»

Статтю присвячено дослідженню антропоцентричної релігійності в творі Ф. Достоевського «Брати Карамазови». Аналізується теоретична позиція Д. Чижевського, який відзначав важливість системи сакральних ідей письменника, які протиставлялись ідеям атеїзму. Дослідження проведено з використанням мікроаналізу тексту для визначення поетикальних особливостей твору.

Ключові слова: антропологізм, сакральність, профанум, тайна, символ, ідея.

Статья посвящена исследованию антропоцентрической религиозности в произведении Ф. Достоевского «Братья Карамазовы». Анализируется теоретическая позиция Д. Чижевского, который отмечал важность системы сакральных идей писателя, которые противопоставлялись идеям атеизма. Исследование выполнено с использованием микроанализа текста для определения поэтических особенностей произведения.

Ключевые слова: антропологизм, сакральность, профанум, тайна, символ, идея.

The article is devoted to the research of the anthropological religiousness in F. Dostoevsky's literary work The Brothers Karamazov. The author of this article analyze the theoretical position of D. Chyzevsky, which noted the importance of the system of sacrum ideas of Dostoevsky. The writer opposed such ideas to the atheistic ideas. In the article there was made the micro analyze of the text for the definition of the poetical peculiarities of The Brothers Karamazov.

Kew words: anthropology, sacrum, profanum, secret, symbol, idea.

Найбільше своєї духовної енергії Д. Чижевський присвятив роману «Брати Карамазови». Це останній роман письменника, і саме тому в ньому науковець бачив певні творчі висновки митця, його духовний заповіт. У цьому романі Чижевський знаходив відповіді на численні питання філософського, психологічного, антропологічного, духовно-релігійного, економічного, державного, педагогічного, естетичного, етичного характеру. Але, насамперед, Достоевський був для Чижевського знавцем людської психіки, тонким антропологом: «Основна тема антропології Достоевського – твердження, що людина перебуває на межі двох сфер буття. Ця її «*межовість*» у світі виражається у формах, що характерні для людського буття взагалі, у бутті людини все, що для неї «*зовнішне*», не залишається суто зовнішнім, а набирає форми буття «*внутрішнього*», проникає до внутрішнього, психічного життя людини. Обидві сфери, з якими межує буття людини, врываються, вгортаються до її внутрішнього життя. Душевне життя людини стає ареною борні обох світів, на межі яких стоїть людина. Достоевському надто добре відомо про цю боротьбу. Він говорить про цю боротьбу світів у душі людини, говорить про неї в патетичних промовах Дмитрія Карамазова, в етичних роздумах старця Зосими, усією художньою архітектонікою «Братів Карамазових». «Тут береги сходяться, тут суперечності разом живуть», «тут диявол з Богом бореться» – це Дмитрій говорить

про красу. Але ж пункт цього «сходження берегів», цієї боротьби Бога з дияволом – не тільки переживання краси, а й людська душа взагалі, «поле битви – людські серця» [5, с. 345].

Достоевський стверджує, що людина здатна входити в контакт з обома світами, з якими межує людське буття. Здатність бачити «обидві безодні» характерна не тільки для Карамазових, – стверджує Чижевський, – а й для кожної людини. Це помітив, дослідив і втілював у художню форму саме Достоевський. І цей висновок давав філо-софові відповідь на складне питання щодо можливості розщеплення душі і навіть виникнення ієрархії душі в одній окремій людині. Чижевський стверджує, що у героїв Достоевського, усіх без винятку, сходяться в душі обидва «береги», стикаються обидві безодні. Чижевський вважає, що цей дуалізм Достоевський спостерігав у самому собі, але і сам дослідник переживав і відчував у собі наявність кількох душі.

Всеохопний характер людської душі дає ученому підставу говорити про «*мікрокосмічність*» людини, яка конститує монологічну форму багатьох творів Достоевського, а також *поліфонію* (М. Бахтін) усіх прозових творів. Наявність такої поліфонії призводить до необхідності введення оповідача (на думку Чижевського). Оповідач потрібен авторові для того, щоб звести до купи всі лінії складного сюжетного

малюнка. Те, що в одній *душі* поєднуються розмаїті й протилежні за змістом переживання і прагнення, відчувають та стверджують і письменник (це проголошує один із головних героїв – Митя Карамазов: «Розлога, надто розлога людина, я б її звузив» [1, с. 100]), і його дослідник, «наляканий видом тих безодень, тих безмежно й нескінченно різноманітних перспектив, що відкриваються людській душі» [2, с. 346].

Чижевський вважає, що гідність і цінність людського буття в тому, що «людина стоїть... між злом і добром» або, як стверджує Достоевський, – між Богом і чортом, «ідеалом Мадонни» та «ідеалом Содомським».

Д. Чижевський не визнавав ні антропології, ні психології позитивістської доби, оскільки вони досліджували людину та її буття без загадок, без таїни. «Здавалося таким простим і ясним, що з якихось найпростіших «елементів» (матеріальних та психічних) можна однаково успішно пояснити найскладніші явища людського життя (матеріального і душевного), зрозуміти сенс і призначення людини в світі, визначити її моральне та історичне покликання і навіть накреслити її шлях на майбутнє» [2, с. 344]. Чижевський іронізує над зусиллями подібних учених створити «одноповерхове» буття, що в силу самої своєї «одноповерховості і за відсутності внутрішнього членування та ієрархічності втратило внутрішню проблематику та загадковість» [2, с. 344]. У романах Достоевського Чижевського приваблювала таїна людської *душі*. Загадковістю оповите духовне й душевне буття всіх його героїв. У сюжетних побудовах, у розгортанні сюжету, у раптових колізіях, які виникають ніби непередбачено, всі герої Достоевського розгадують загадку тої чи іншої дійової особи.

Після короткого напутнього слова від автора і перших прозорих за змістом маленьких розділів таїна виникає у зв'язку з Іваном Карамазовим. І відтак нею будуть оповиті всі вчинки, думки, монологи цього героя. У межах загадковості центрального ідейного стрижня цього роману, колосального не лише за обсягом, Іван є ключовою фігурою. З-за лаштунків тексту пролунає голос автора-оповідача: «...Іван Федорович усе здавався загадковим, а приїзд його до нас все ж таки непрояснений» [1, с. 14].

Розгадування вчинків Івана починається дуже скоро. Першим дешифрувальником стає Ракітін, який якось непомітно увійшов у роман і відразу ж став головним обвинувачем Карамазових. Саме він заглядає у майбутнє і передрікає злочин.

Джерелом таємничості, загадковості людини є «позасвідоме», – вважає Чижевський і продовжує: «Достоевський говорить про *під-* і *надсвідоме* окремо, розрізняючи і відокремлюючи їх одне від одного... Він особливо підкреслює незалежність позасвідомого від свідомого душевного життя людини, і більш того – сторонність і ворожість підсвідомого глибинному естеству людини, її справжньому «Я» [2, с. 348].

Для Альоші також не все зрозуміле у братові. Він цінує його безкорисливість, його інтелектуальність, духовність, але не все може збагнути, тому каже до того ж Ракітіна: «Ех, Михайле, душа його бурхлива. Розум його у полоні. В ньому думка велика й загадкова.

Він із тих, кому не потрібно мільйонів, а потрібно думку розв'язати [1, с. 76]. Ракітін – тверезий раціоналіст, він ненавидить Івана саме за його нерозгаданість і шляхетність. Загадки Івана здаються йому лише грою на межі підлості, тому і загадок для нього не існує: «Ач ось Іван вам загадку дав! – з явною злобою вигукнув Ракітін. – Та й загадка дурна. Відгадувати нема чого» [1, с. 76].

Загадка Івана має філософський і сакральний сенс. І вона миттєво знайшла відгук у душі Дмитрія: «Запам'ятаю!» Зміст доктрини Івана ще не раз вигулькне в різних пасажах роману: «Нема безсмертя душі, то й нема й добродійності, отже, все дозволено» [1, с. 76]. Безсмертя душі – це Бог. Виголошена Іваном ідея починає від самого початку твору формувати *мотив сакруму* як канву, на якій розгорнеться плетиво не лише сюжету, а й філософських, психологічних, етичних, соціально-економічних, мистецьких та інших проблем. Скандал, який спалахує в келії святого отця Зосими, висвічує проблему *віри*. Хворий, ослаблений відчуттям близького кінця, старець Зосима виголошує своє бачення цієї проблеми. Його промова – це й світобачення самого автора, стрижень його духовного життя. Ідеї промови отця Зосими близькі до ідей Чижевського, які ми винесли в епіграф: «Єдина справжня опора, єдино прийнятний вихідний пункт для справді «вищої» людини, для тієї, що себе не розглядає і не має за «вищу», але нею є, – це релігія» [5, с. 310]. Можливо, цю свою доктрину Чижевський сформулював саме під впливом роману Достоевського та під впливом старця Зосими і його проповіді. Як і Чижевський, свої думки Зосима висловлює у формі *афоризмів*, які звучать для всіх присутніх як своєрідний заповіт. Бог у душі людини пульсує як совість: «...якщо б тепер не було Христової церкви, то не було б злочинцеві жодного перепону в злочинстві і навіть кари за нього пізніше, тобто кари справжньої, не механічної..., а справжньої кари, єдино дійсної, єдино грізної й єдино милостивої, яка є в усвідомленні власної совісті» [1, с. 59]. Мова святого отця вразила всіх своєю гнівливою переконливістю, впевненістю у появі єдиної вселенської і пануючої церкви. І тут знову виникає *мотив таїни*, але іншого вже характеру – *таїни Божої*: «І нема чого бентежити себе часами й термінами, бо таїна часу та строків у мудрості божественній, у передбаченні Його і в любові Його. І що за розрахунком людини може бути ще далеким, то за приреченням Божим, можливо, вже стоїть напередодні своєї появи, при дверях. Сяє останнє буді, буді» [1, с. 61].

У плетиво провідних тем – *таїни* і *Бога* – долучаються теми любові до Бога і любові земної. З'являються жінки, які стають центрами гострих зіткнень. Із самого початку виникає ще одна наскрізна тема, яка є одним із чинників цілісного поняття «*мета-роман*» письменника. Це тема Шиллера, яку ми вже згадували й раніше, зокрема його трагедія «Розбійники», яка відіграє в романі важливу роль. Старий Карамазов так представляє старцеві своїх синів: «Богоподібний та святіший старче! – заволав він, вказуючи на Івана Федоровича. – Це мій син, плоть від плоті моєї, улюблена плоть моя! Це мій найшанованіший так би

мовити, Карл Мор, а ось цей, котрий тепер увійшов син, Дмитро Федорович, і на якого у вас управи шукаю, – це вже найнешанованіший Франц Мор, – обидва з «Розбійників» Шиллера...» [1, с. 66]. Старий Кармазов помилився, бо зрадником батька та брата став саме Іван.

«Поемка» «Легенда про Великого інквізитора», яку створив Іван, свідчить, що він залишається на позиціях «contra», тоді як Альоша, хилитнувшись, повертається у «pro». Подібне розщеплення душі, хитання від одного берега до іншого, своєрідне *двійництво* переживав і Д. Чижевський у тяжкі часи життя. Згадуючи Ю. Клена, Д. Чижевський писав: «Відомо, що життєві шляхи Бургардта у цей період (до 1921 року) були досить складні... Не пам'ятаю коли (бо й моє життя в Києві та Харкові було досить складне та проходило в значній частині в межах різних радянських місць заточення) ми зустрінулися у спільних знайомих... Вже зовсім пізно ввечері хтось запропонував згасити світло та почати характеризувати один одного «по Достоевському» [6, с. 247]. Зрозуміло, що характеризувати людину «по Достоевському» не можна було, оминаючи «двійництво», бо й Ю. Клен жив життям психологічно неоднозначним.

Кожна *теодицея* є виправданням перед певним звинуваченням. Спокушаючи Альошу та його віру в Бога, Іван розповідає йому про різні випадки страждань дітей, розбуджує у ньому протест і ненависть до винуватців, а відтак сумнів у існуванні Бога, який допускає подібні речі. Віру Альоші Іван не зруйнував, але породив упевненість у невірі самого Івана. Існують різні історичні типи *теодицеї*, які зумовлені різними соціальними ситуаціями, різними когнітивними можливостями, різним визначенням обсягу Божественної відповідальності. Крім *теодицеї*, існує і *космодицея*

(виправдання світу). Іван Кармазов підкреслює, що він відкидає саме *космодицею*, – він не може погодитись на прийняття світу Божого [1, с. 182].

Висвітлюючи питання *теодицеї*, Д. Чижевський звертається до філософської роботи М. Рубінштейна «О смысле жизни». Усі критичні зауваження цього автора сконцентровані навколо проблеми *теодицеї*: «Як Бог допускає зло в світі? Як примирити існування у світі зла з милосердям Божим?». Відповіді на поставлені питання Чижевський знаходить у «Легенді про Великого інквізитора» з роману Ф. Достоевського: «Зло у світі тому, що людина має *свободу*. Бог міг створити людину щасливою і нездатною творити зло, але невільною. Якщо *свобода* – абсолютне благо, то, прийнявши світ, у якому людина вільна, слід прийняти й існування у цьому світі зла. Звичайно, і ця аргументація викликає заперечення, зокрема лишається ще нез'ясованим питання про примиреність людської свободи із всевидючістю і всемогутністю Божою...» [4, с. 419].

Д. Чижевський застерігає дослідників прози Ф. Достоевського від приписування Іванових думок самому авторові [4, с. 420] (маємо на увазі передусім проблему *теодицеї*, а також ідею незасудження). Про це він писав, порівнюючи постать Достоевського з Платоном: «Достоевський – геніальний мислитель-художник і геніальний діалектик. Тому його часто очікує така ж доля, як у Платона. Як Платона часто поєднують з героєм його діалогів – драм, ... так само і з Достоевським. Тому в літературі зустрічаємо отожднення Достоевського і з Іваном Кармазовим, і з Раскольниковим – і навіть з Іполитом (з «Ідіота») – і хіба що не з Смердяковим і Свидригайловим» [3, с. 90].

ЛІТЕРАТУРА

1. Достоевский Ф. Братья Кармазовы / Фёдор Достоевский : собрание сочинений : в 30 т. – Л. : Наука, 1973. – Т. 14. – 421 с.
2. Чижевський Д. Достоевський-психолог / Дмитро Чижевський // Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. – Т. 3. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 343–360.
3. Чижевский Д. Масарик и Достоевский / Дмитрий Чижевский // Центральная Европа. Ежемесячник. – Издание IV. – Прага, 1931. – № 2. – С. 87–93.
4. Чижевський Д. Філософські шукання в радянській Росії / Дмитро Чижевський // Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. – Т. 3. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 413–434.
5. Чижевський Д. Шиллер і «Брати Кармазови» / Дмитро Чижевський // Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. – Т. 3. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 295–322.
6. Чижевський Д. Юрій Клен, вчений та людина / Дмитро Чижевський // Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. – Т. 2. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 239–252.